

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 475-50.

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

ENVER, TALAT VE CEMAL PAŞALARIN ÖLDÜRÜLMELERİNİN FRANSIZ BASININA YANSIMALARI

Mustafa KIRIŞMAN**

Öz

İttihat ve Terakki Partisi Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş bir siyasi oluşumdur. Bu partinin önde gelen üç ismi olan Enver, Talat ve Cemal Paşalar devlet yönetiminde hızla yükselerek ülkenin geleceğini tayin edebilecek güce erişmişlerdir. Öyle ki; 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın öldürülmesiyle patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa dâhil olmasında onların kararı etkili olmuştur. Dört yıl süren savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin ateşkes istemek durumunda kalması sebebiyle İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı da son bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olan tarafta yer almış olması kamuoyunda ciddi biçimde eleştirileceği gibi bu yenilgiye devlet yönetimi içinde sorumlu ya da sorumlular aranacağı bir gerçektir. Ayrıca İtilaf güçlerinin ülkeyi savaşa sokmakla sorumlu tutacağı kişileri söz hakkı dahi vermeden cezalandıracağı da biliniyordu. Bu noktada Enver, Talat ve Cemal Paşalar 1 Kasım 1918'de ülkeyi terk etmek durumunda kaldılar. Hayatlarına yurtdışında devam eden Paşalar, Ermeni Tehciri'nden ötürü Ermenilerin takibinde olmuşlardı. Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1921'de Tiflis'te suikasta kurban gitmişler; Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922'de Türkistan'ın Çegan Tepesi'nde Bolşeviklerle giriştiği bir çatışmada öldürülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'yle karşıt saflarda yer alan Fransa'da basın, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasından savaşın bitimine kadar Enver, Talat ve Cemal Paşaları ciddi biçimde eleştirmişti. Paşaların öldürüldüğü tarihler, aynı zamanda Fransız basınının Anadolu'daki

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Araş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, mustafa.kirisman@gmail.com, 0000-0002-9247-9770.

Millî Mücadele Hareketi'ne bakışının müspet yöne evrilmeye başladığı döneme denk gelmekteydi. Bu çalışmada Enver, Talat ve Cemal Paşaların öldürülmeleriyle ilgili Fransız gazetelerinde çıkan haberler ve yapılan yorumlar irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Paşa, Fransa, Basın.

REFLECTIONS OF MURDERS OF ENVER, TALAT AND CEMAL PASHAS TO THE FRENCH PRESS

Abstract

Committee of Union and Progress is a political formation that left its mark on the last period of the Ottoman Empire. Enver, Talaat and Djemal Pashas, the three leading names of this party rose rapidly in the state administration and reached the power to determine the future of the state. Such that; in the First World War which broke out with the murder of Ferdinand, crown prince of Austria-Hungary on June 28th 1914; their decision was effective in the Ottoman Empire's involvement in the war alongside Germany. At the end of the war that lasted for four years, the rulership of the Committee of Union and Progress came to an end as the Ottoman Empire had to ask for a ceasefire. The fact that the Ottoman Empire was on the defeated side in the First World War would be severely criticized in public, as well as the fact that those responsible for this defeat would be sought in the state administration. It was also known that Entente forces would punish those they would blame for bringing the country into war without even giving voice to them. At this point Enver, Talaat and Djemal had to leave the country on November 1st 1918. Pashas who continued their lives abroad, were in pursuit of the Armenians because of Armenian Tehcir. Talaat Pasha was assassinated on March 15th March 1921 in Berlin, Djemal Pasha was assassinated on 21th July 1921 in Tbilisi; Enver Pasha was killed in a firefight with Bolsheviks on the Cegan Hill of Turkestan on August 4th 1922. In France, which was in the opposing sides with the Ottoman Empire in the First World War, the press seriously criticized Enver, Talaat and Djemal Pashas from the involvement of the Ottoman Empire in the war until the end of the war. The dates when the pashas were killed also coincided with the period when the French press' view of the National Struggle Movement in Anatolia began to evolve in a positive direction. In this study, the news and comments in French journals about murders of Enver, Talaat and Djemal Pashas are examined.

Keywords: Enver Pasha, Talaat Pasha, Djemal Pasha, France, Press.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupa, İtilaf ve İttifak Devletleri olmak üzere iki bloğa ayrılmıştı. Osmanlı Devleti ise bu büyük savaşın eşiğinde İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya başta olmak üzere çeşitli Avrupa devletleriyle ittifak görüşmeleri yapmıştı. İtilaf bloğunda yer alan İngiltere, Fransa ve Rusya'yla yapılan görüşmelerde müspet sonuç elde edemeyen Osmanlı Devleti savaşın ilk günlerinde, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması yaptı. 17 Ekim 1914 tarihinde kabinenin imzasına sunulan bu antlaşmada Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Bey ile Harbiye Nazırı, Erkan-ı Harbiye Reisi ve aynı zamanda Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın da imzası vardı.¹ Gerek Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yalnızlık hissi gerekse Osmanlı yönetiminin karar mekanizmasında yer alan İttihat ve Terakki önderlerinin Almanya'nın muzafferiyetine olan inancı bu kararda etkili olmuştu. Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te Türk bayrağı çekilmiş Goeben zırhlısı ve Breslau kruvazörünün de bulunduğu filonun Rus limanlarını bombalamasıyla resmen savaşa dahil oldu. Bu dahil oluşla birlikte geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde cepheler açılmıştı. 1914 yılının Kasım ayında, doğuda Ruslarla Kafkas cephesi açılmış, İngilizler Basra Körfezi'nden geçerek El Fav'a ayak basmışlar ve Bağdat'a doğru yürümeye başlamışlar, 1915'te İtilaf güçleri Çanakkale Harekatı'na başlamışlar, Arabistan yarımadasında Şerif Hüseyin İsyanı başlamış ve bir de bunlara ek olarak Cemal Paşa'nın başında olduğu 4. Ordu Mısır'a sefer düzenlemek üzere Kanal Harekatı'na girişmişti. 1917 yılında Bolşevik İhtilali neticesinde Rusya savaştan çekilmiş, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Barış Antlaşması uyarınca 1914 Osmanlı-Rus sınırı esas alınmıştı. Ermenilerin ve Gürcülerin bu maddeyi kabul etmemeleri üzerine Osmanlı ordusu Ardahan, Batum ve Kars'ı ele geçirmişti. Enver Paşa'nın turana yürüme hayaliyle İtilaf Devletleri boyunduruğundaki Müslümanları ayaklandırma fikrinin örtüştüğü noktada, Osmanlı ordusu Bakü'ye girmiş ve Tebriz'e doğru yürümüşü. Ancak, 1917 yılında Almanya'ya savaş ilan edip ertesi yıl ordularını cepheye ulaştıran Amerika Birleşik Devletleri, savaşın ağırlık merkezinin iyiden iyiye İtilaf Devletleri'ne kaymasını sağlamıştı. İngilizlerin 19 Eylül 1918'de Filistin'e ve

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.519.

ardından Suriye'ye doğru giriştiği taarruz neticesinde 8. Ordu tamamen yok olmuş, 7. Ordu ise kayıplar vermiş olsa da geri çekilebilmişti.² 29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın Selanik Mütarekesi'ni imzalayarak savaş dışı kalması ve yine aynı gün Alman Hükümeti'nin barış görüşmelerine başlamak istediğini beyan etmesi, 4 Ekim'de Osmanlı Devleti'ni de mütareke başvurusunda bulunmaya sevk etmişti.³ 1918 yılının Eylül ayı başlarında son bir nabız yoklaması için Berlin'e gitmiş olan Talat Bey, Almanya'dan aradığı desteği bulamadığı gibi İttifak Devletleri'nin müstakil biçimde ateşkes imzalamak niyetinde olduğunu da görmüştü. İstanbul'a dönüş yolunu, Bulgaristan'a dayanan Fransız orduları tarafından kapanma ihtimali sebebiyle 27 Eylül'de İstanbul'a döndü.⁴

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden tarafta yer almıştı. Talat Paşa İstanbul'a vardıkdan sonra Padişah Vahdettin ile yaptığı görüşmede istifa etmenin en doğru seçenek olduğuna kani olmuştu.⁵ Ayrıca Vükela Heyeti'nde de derin ihtilaflar bulunuyordu. Enver Paşa Almanlara gereğinden fazla güvenerek ordu kuvvetlerini israf etmekle suçlanırken, Cemal Paşa ise Filistin ve Suriye'de tatbik ettiği hükümet iradesine aykırı uygulamalarının neden olduğu bozulmadan sorumlu tutuluyordu. Vükela Heyeti'nde İttifak kanadından ayrılarak İtilaf Devletleriyle münferit bir ateşkesin yapılması fikri doğmuştu. Bu durum bir anlamda ülkeyi Almanların yanında savaşa sokan Enver, Talat ve Cemal Paşa'nın başını çektiği kabinenin istifa etmesi gerekliliği de ortaya çıkarıyordu.⁶ Talat Paşa 7 Ekim 1918'de Vahdettin'e istifasını sunduysa da resmî açıklama 13 Ekim 1918'de yapılmıştı. Böylelikle, Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim 1918'de yeni kabineyi kurdu. İttihat ve Terakki'nin son kongresi 1 Kasım 1918'de, öğlene doğru saat 11.00 sularında, Merkez-i Umumi binasında gerçekleşmiş ve bu kongreyle parti kendini feshetmişti.⁷

İttihat ve Terakki Partisi feshedilmeden önce, 20 Ekim 1918'de Enver Paşa'nın yardımcısı olan Alman General von Seeckt Enver Paşa'ya bir teklifte bulunmuştu. Bu teklife göre, Enver Paşa eğer Almanya'ya geçmek isterse,

² Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.34.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, K.4, TTK Basımevi, Ankara, 1991, ss.681-685.

⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1961, ss.448-449; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6, Günen Yayınevi, İstanbul, 1963, s.3578.

⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.150.

⁶ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, C.3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, ss.527-531.

⁷ Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, ss.201-203.

Boğaz'da duran Alman torpidobotlardan biri emrine verilebilecekti.⁸ Enver, Talat ve Cemal Paşalar kendilerini bekleyen tehlikenin farkındaydılar. Padişah Vahdettin, pusuda bekleyen muhalifler, İtilaf Devletleri lehine çalışan muhtelif zümreler, intikamcılar, menfaatleri sekteye uğrayanlar, muhakeme yeteneğinden yoksun olup böylesi çalkantılı zamanlarda tahrik olabilecek gruplar ve İttihat Terakki mensubu olduğu halde menfaat kapısının kapandığını görüp bir anda karşı cenahta yer alan insanların varlığı paşaların ülkede kalmalarını mümkün kılmıyordu.⁹ Kaldı ki, İtilaf güçleri her an İstanbul'a ayak basabilirlerdi. İtilaf güçlerinin savaş suçlusunu adı altında sabık iktidarın üyelerini hapse atacağı, hatta ölümle dahi cezalandırabileceği tahmin edilemeyecek bir durum değildi. O yüzden bunun bir kaçış değil, bir uzaklaşma olduğu düşünölmelidir.¹⁰ Bu itibarla Enver, Cemal, Talat Paşalar, Beyrut Valisi Cemal Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rüşuhi, Beyler ile Talat Paşa'nın kayınbiraderi olan Hayreti Bey 1 Kasım 1918'i 2 Kasım'a bağlayan gece yurdu terk ettiler. Karaköy'den kalkan Alman Askeri Demiryolları'na ait bir yat İstanbul'un çeşitli sahillerine uğrayarak bu kişileri alıp Tarabya'da bekleyen Alman torpidobotu R-01'e ulaştırdı.¹¹ R-01'le önce Alman işgali altındaki Kırım yarımadasında, Sivastopol yakınlarında bulunan Gözleve (Evpatorya)'ye ulaştılar. 3 Kasım'da Sivastopol'a; aynı gün yine Almanların yardımıyla Akmescit (Simferopol)'e vardılar. 7 Kasım 1918'de ise takma isimlerle Berlin'e varmak üzere hareket ettiler.¹² Berlin'e hareket edenler arasında Enver Paşa yoktu.¹³

1. Talat Paşa Suikastının Yankıları

Talat Paşa ve eşi Hayriye Hanım Berlin'e vardıkları sırada Almanya'da ihtilal hareketleri baş göstermiş, çok geçmeden II. Wilhelm Hollanda'ya firar etmişti. Kısa süreliğine Alexanderplatz'da bir otele yerleşen Talat Paşa ve

⁸ Mete Soyttürk, "İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar?", *Popüler Tarih*, S.63, Kasım 2005, s.47'den akt.: Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s.188.

⁹ Şakir, *a.g.e.*, ss.529-530.

¹⁰ Tefvik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1984, s.431.

¹¹ Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.38.

¹² Babacan, *a.g.e.*, s.209.

¹³ Çolak, *a.g.e.*, s.190.

eşinin Almanya'ya gittiklerinin haberini alan Bâbiâli, Berlin Sefiri Rıfat Paşa aracılığıyla Alman Hükümeti'nden Talat Paşa'nın iadesini talep etmişti. Alman Hükümeti bu talebi reddettiği gibi Almanya'nın idaresini elinde bulunduran Sosyal Demokrat Parti'nin Başkanı Friedrich Ebert¹⁴, Talat Bey'e Ali Sai adıyla bir pasaport da vermişti.¹⁵ Çok geçmeden Talat Paşa ve eşi, Talat Paşa'nın ölümüne kadar Berlin'in Charlottenburg semtindeki Hardenberg Sokağı'nda, birinci katta, dört numaralı evde ikamet ettiler.¹⁶

Talat Paşa Berlin'e geldikten kısa bir süre sonra siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamış ve bu faaliyetlerden Mustafa Kemal Paşa'yı da haberdar etmiştir. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Aralık 1919'da gönderdiği mektupta Avrupa'da yürüteceği diplomasi konusunda önerilerini sunmuş, Mustafa Kemal Paşa da 20 Kasım 1920'de verdiği cevapta, Talat Paşa'nın üstlendiği bu görevi Ankara Hükümeti'nin prensiplerine bağlı kalmak kaydıyla, temelde kabul etmiştir.¹⁷ Talat Paşa ilk olarak Berlin'deki ittihatçıları örgütlemek adına Şark Kulübü'nü kurdu. Daha sonra İsveç ve Danimarka'ya geçerek bu ülkelerin ileri gelen siyasileriyle bir araya gelip, Türkiye ve Türklerle ilgili yanlış algıları düzeltmeye çalıştı. Hollanda'da toplanan İkinci Sosyalist Enternasyonal Kongresi'ne katılarak sosyalist liderlerle istişarelerde bulundu. Kongrenin genel sekreteri Camille Huysmans'la görüşerek Türklerin önündeki en büyük engellerden birinin kapitülasyonlar olduğunu, Türk milletinin kendilerine ait topraklarda tam bağımsız olarak yaşamak arzusunda olduğunu ifade etti. Talat Paşa Bolşeviklerin Berlin'deki temsilcisi Karl Radek ile bir araya gelerek Batılı emperyalistlere karşı Türklerin ve Bolşeviklerin ortak hareket edebilmesi için zemin yokladı.¹⁸

¹⁴ 1871-1925 yılları arasında yaşamış sosyal demokrat eğilimli Alman devlet adamıdır. 1888-1891 yılları arasında Kuzey Almanya'yı dolaştı. Bu seyahatte sendikaları yakından tanıdı, işçi ve işçilerin sorunlarını inceledi. 1889 yılında Almanya Sosyalist İşçi Partisi'ne üye olarak siyasete atıldı. Karl Marx ve Friedrich Engels'in öğretilerinden etkilendi. 1905 yılında Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin genel sekreteri, 1913 yılında ise bu partinin başkanı oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda II. Wilhelm tahttan indikten sonra Alman İmparatorluğu'nun yerine kurulan Weimer Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı oldu. Kaynak için bkz.: Detler Peukert, *The Weimar Republic*, Penguin Books Ltd., London, 1993.

¹⁵ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Arma Yayınları, İstanbul, 1992, ss.18-19.

¹⁶ Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhü: Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s.239.

¹⁷ Mustafa Kemal Paşa ile Talat Paşa arasındaki mektuplaşmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz.: İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, C.44, S.174, Nisan 1980, ss.301-345; Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

¹⁸ Babacan, a.g.e., ss.219-222.

Talat Paşa İngilizlerle de temasa geçmişti. İlk olarak İngiliz Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazarak İngiltere'nin Rusya'yla müttefik olmasından ötürü Osmanlı Devleti'ni Almanların safına ittiğini, Osmanlı Devleti'nin bu itibarla Birinci Dünya Savaşı'na sürüklendiğini ifade etmişti. Mektubun sonunda, İngiltere'nin Anadolu'da Türk vatanperverlere karşı savaş sürdürmesinin hata ve beyhude bir çaba olduğunun altını çizmişti. Talat Paşa 1908 ihtilalinden beri tanıdığı İngiliz Herbert Aubrey¹⁹'e de mektup göndererek Ermeni kıyımından kendisinin sorumlu olmadığını ifade etmişti.²⁰

I. İnönü Savaşı'nda Türk ordusunun elde ettiği zafer sonrasında Londra Barış Konferansı toplanırken, bu sefer Herbert Aubrey Talat Paşa'yla iletişime geçerek görüşmek istediğini bildirmişti. 26 Şubat 1921 tarihinde Almanya'nın Hamm şehrinde gerçekleşen görüşmede Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Almanların tarafında savaşa nasıl girmek durumunda kaldığını anlatmıştı. Ermeni meselesinin var olmadığını ancak siyasi sebeplerle bu meselenin yoktan var edildiğini izah etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, kendi yaşadıkları ülkeyi arkadan hançerlemeleri neticesinde zorunlu göçe tabi tutulduklarını belirtmişti. Talat Paşa'nın bu görüşmede dile getirdiği bir diğer husus ise olası bir Türk-İngiliz antlaşmasının hala olabileceğiydi. Herbert Aubrey Talat Paşa'nın bu önerisinden, Türklerin acilen yardım görme hevesinde oldukları sonucunu çıkarmıştı. Talat Paşa Herbert Aubrey'e Türkiye'nin bölgede belli bir güç olduğunu ve halen Hindistan'a kadar olan coğrafyada nüfuzu olduğunu belirtmekten kaçınmamıştı. Ayrıca İngilizlerin Mısır ve Mezopotamya'daki Araplara verdikleri sözleri hala tutmadıklarının ve bu durumun bölgedeki Türk nüfuzunu yeniden arttırdığının altını çizmişti.²¹

¹⁹ 1880-1923 yılları arasında yaşamış İngiliz asker, diplomat, siyasetçi, gezgin ve istihbaratçı. Oxford Üniversitesi Modern Tarih bölümünden mezun olduktan sonra, 1900 yılında teğmen olarak orduya katıldı. 1911 yılında parlamentoya girerek Sir Mark Sykes ve George Lloyd ile birlikte en genç konservatif parlamenterlerden biri oldu. Fransızca, Almanca, İtalyanca, Türkçe, Arapça ve Yunanca dillerini konuşurdu. Arnavutluk'un bağımsızlığında önemli rol oynadı. İyi derecede Türkçe bildiğinden Çanakkale Savaşları'nda İngiliz Ordusu'na çevirmenlik, savaş meydanlarından ölü-yaralı toplayabilmek için ateşkes müzakereciliği yaptı. Bir müddet İngiliz istihbaratına bağlı olan Arap Büro'da çalıştı. Ku'ül Amare'de İngiliz esirleri teslim alabilmek için Halil Paşa ile müzakerelerde bulundu. Detaylı bilgi için bkz.: Margaret Fitzherbert, *The Man who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, London, 1983.

²⁰ Babacan, a.g.e., ss.222-225.

²¹ A.g.e., ss.224-228.

Talat Paşa Berlin’de faaliyetlerine devam ederken, Ermeniler de Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradıklarını iddia ettikleri zulümden sorumlu tuttıkları İttihat ve Terakki erkânıyla kirli planlar yapıyorlardı. İtilaf Devletleri’nin Doğu Anadolu’yu içine alan Ermeni devleti vaadine karşılık Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanan Ermeniler, kendilerine verilen sözün tutulmaması üzerine silahlı eylemlerle davalarını sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Zaten bunun için halihazırda bir altyapıları mevcuttu. Ermeniler Berlin Antlaşması’yla, Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde kendilerini de kullanarak kurdukları baskıdan faydalanarak örgütlenmeye başlamışlardı. 1878’de Van’da Kara Haç Cemiyeti’ni, 1881’de Erzurum’da Pashtpan Haireniats (Anavatan Müdafileri) Derneği’ni, 1885’te Van’da İhtilalci Armenakan Partisi’ni, 1887’de Cenevre’de Hınçak Partisi’ni, 1890’da Tiflis’te Taşnaksutyun’u kurmuşlardı.²² Ermeniler, kurdukları partiler ve cemiyetler vasıtasıyla silah ve mühimmat tedarik ederek çeşitli yerleşim yerlerinde ayaklanmalar çıkartma yoluna gitmişlerdi.²³ Şimdi, bu örgütler İttihat ve Terakki Partisi’nin yurtdışında yaşayan önemli isimlerini öldürmek için kullanılacaktı. 6-13 Şubat 1919 tarihleri arasında Erivan’da toplanan İkinci Batı Ermenileri Kongresi’nde Talat, Cemal, Sait Halim Paşalarla Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi Beyler gibi İttihat ve Terakki’nin önemli isimleri hakkında sözde halk mahkemeleri tertip edilerek idam kararları verilmiş, bu kişilerin görüldükleri yerlerde öldürülmeleri için militanlar görevlendirilmişti.²⁴ Talat Paşa’yı öldürme görevi Nazaryan isminde bir komiteciye verildiyse de o bu görevi Almanca bilmediği için geri çevirmişti. Daha sonradan bu görev Taşnaksutyun üyesi olan Salomon Teilirian’a verildi.

Talat Paşa, 15 Mart 1921 Salı günü saat 11.00 sularında, oturduğu evin sokağında yer alan 17 numaralı evin önünde, Salomon Teilirian tarafından suikasta uğradı. Katil, Talat Paşa’nın arkasından yaklaşarak “Talat, Talat” diye seslenmiş ve başından vurmuştu. Silahlı olay yerinde bırakıp kaçmaya başlayan katili çevredeki vatandaşlar yakalayarak polise teslim etmişlerdi.

²² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Basımevi, Ankara, 2001, ss.16-17; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss.98-102; Yusuf Sarıınay, “İstanbul’da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)”, *ATAM Dergisi*, C.23, S.67-68-69, Kasım 2007, ss.106-110.

²³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s.119.

²⁴ Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2006, s.25’den akt.: Ahmet Aslan, *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.40.

Fransız basını, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında yer almasının ve savaşın sonunda mağlup olmasının sorumluluğunu Enver, Talat ve Cemal Paşalara yüklemişti. Fransız kamuoyu İttihat ve Terakki'nin bu üç önderini; son ana kadar Fransa'yla ittifak görüşmelerinde bulunduğu halde Almanlarla gizli antlaşma yapan, savaş ilanında bulunmadan Rus limanlarını bombalayarak ülkelerini savaşa dahil eden yöneticiler olarak algılamıştı.²⁵ Savaş boyunca Fransız gazetelerinin ağır eleştirilerine maruz kalan bu isimlerden Talat Paşa'nın öldürülmesi Fransız basınının dikkatinden kaçmamıştı.

Talat Paşa suikastından bir gün sonra Fransız gazetelerinde şu başlıklar atılmıştı: “*Talat Paşa Berlin Yakınlarında Öldürüldü*”²⁶, “*Sabık Sadrazam Talat Paşa Öldürüldü*”²⁷, “*Sabık Sadrazam Talat Paşa Charlottenbourg'da Öldürüldü*”²⁸, “*Talat Paşa Berlin'de Öldürüldü*”²⁹, “*Talat Paşa Suikastı*”³⁰, “*Talat Paşa Almanya'da Bir Ermeni Tarafından Öldürüldü*”³¹, “*Talat Paşa Öldürüldü*”³².

Excelsior büyük puntolarla, genç Ermeni bir öğrencinin 15 Mart sabahı saat 11.00'e doğru Talat Paşa'yı revolver ile başından vurduğunu, Charlottenbourg caddesinde gerçekleşen saldırıda yanında bulunan eşinin ağır yaralandığını³³; katilin, kendisini polise teslim edenler tarafından linçe uğradığını yazmıştı. Büyük puntolarla olayı özetleyen gazete, suikastın detaylarından da bahsetmişti. *La Gazette Generale de l'Allemagne* isimli Alman gazetesinden alıntılanan bilgilere göre, yoldan geçenler çifti takip eden genç bir adam görmüşlerdi. Bir ara bu genç adam Talat Paşa'nın yanına gelmiş ve omzuna tanıdık biriymiş gibi vurmuştu. Talat Paşa şaşırarak aniden dönmüş ve genç adam onu kafasından vurmuştu. Suikastçı revolverini ikinci kez Paşa'nın eşi için ateşleyerek onu ağır yaralamış ve silahı yere fırlatıp kaçmıştı.

²⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Kırışman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fransız Kamuoyu*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2021.

²⁶ “Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin”, *Excelsior*, 16 Mart 1921, s.2.

²⁷ “L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin”, *L'Action Française*, 16 Mart 1921, s.3.

²⁸ “L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Charlottenbourg”, *Le Petit Journal*, 16 Mart 1921, s.1.

²⁹ “Talaat Pacha est Assassine a Berlin”, *Le Radical*, 16.03.1921, s.2.

³⁰ “L'Assassinat de Talaat Pacha”, *Le Temps*, 16 Mart 1921, s.1; *L'Intrigueant*, 16 Mart 1921, s.1.

³¹ “Talaat Pacha Assassine en Allemagne par un Armenien”, *L'Homme Libre*, 16 Mart 1921, s.3.

³² “Talaat Pacha a ete Assassine”, *L'Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, s.1.

³³ Talat Paşa'nın eşinin vurulduğu haberi gerçeği yansıtmamış, daha sonradan çeşitli gazetelerde bu haber tezkiz edilmişti.

Katilin adı ise haberin yayınlandığı ilk gün gazetelerde yer almıştı.³⁴ Suikastın sabah saat 11.30 sularında gerçekleştiğini belirten *L'Action Française*, 24 yaşındaki fail Salomon Teilirian'ın Talat Paşa'ya iki el ateş ettiğini yazmıştı. Teilirian polise verdiği ilk ifadesinde, Talat Paşa iradesindeki hükümetin sistematik olarak katlettiği yurttaşlarının intikamını almak istediğini belirtmişti.³⁵ *L'Intransigeant* diğer gazetelerin verdiği bilgilerin dışında Talat Paşa'nın iki yıldır Berlin'de Sali Ali Bey³⁶ adıyla yaşadığını yazmıştı. Gazete sorgudan öğrendiğini öne sürdüğü birtakım bilgileri de okuyucularıyla paylaşmıştı. Fail Teilirian'ın sorgu sırasında, Talat Paşa'yı ebeveynlerinin ölüm emrini veren kişi olmasından dolayı öldürdüğünü söylemişti. İntikamını almak için iki yıldır Talat Paşa'nın peşine düştüğünü söyleyen fail, Paşa'nın Berlin'de olduğunu öğrendikten sonra, ocak ayında Cenevre'den Berlin'e gelmişti.³⁷

³⁴ "Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin", *Excelsior*, 16 Mart 1921, s.2.

³⁵ "L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin", *L'Action Française*, 16 Mart 1921, s.3.

³⁶ Talat Paşa'nın kullandığı bu takma ad Hasan Babacan'ın *Mehmed Talat Paşa* isimli eserinde Ali Sai Bey olarak geçerken, Mustafa Çolak'ın *Komitenin Ruhü Talat Paşa* isimli eserinde Sali Ali Bey olarak geçmektedir.

³⁷ "L'Assassinat de Talaat Pacha", *Le Temps*, 16 Mart 1921, s.1; *L'Intransigeant*, 16 Mart 1921, s.1.

“Talat Paşa Berlin Yakınlarında Öldürüldü”, *Excelsior*, 16.03.1921, s.2.

L'Ouest Eclair; Talat Paşa'yı, O'nun İtilaf Devletleri'nin dostu olmadığını söyleyerek anlatmaya başlamıştı. Cemal Paşa'ya atıfta bulunmayan gazete, Talat Paşa, Enver Paşa ve Cavid Bey üçlüsünün en uzlaşmaz düşmanlar olduğu vurgulamıştı. Bu duruma iyi tarafından bakıldığında; Talat Paşa'nın yaptıklarından dolayı, Asya Türkiye'sinde oluşan milliyetçi hareketin İtilaf Devletleri'nin Ermenilere ve Yunanlara sağladığı imtiyazları pekiştirmek durumunda kaldığını ileri sürmüştü. Ermenilere yapılan katliamın sorumlusu olduğu öne sürülen Talat Paşa'nın,

nefret ettiği ırkın torunlarından birinin darbeleriyle düştüğünü ifade eden gazete, içkin bir adaletin olduğunu belirtmişti.³⁸

Journal des Debats yazarlarından Auguste Gauvain³⁹ “Talat Paşa Suikastı” isimli bir makale kaleme almıştı. Bu makalede sözü ona Talat Paşa’nın hatalarını anlatan Gauvain, *La Gazette Generale de l’Allemagne* gazetesinden olayın nasıl yaşandığını anlatan pasajın Fransızca çevirisini yazısının bitimine, küçük puntolarla konumlandırmıştı. Hiçbir cinayet meşru değilse de bu seferki açıklama istiyor diyerek konuya giren yazar, Talat Paşa’yı 1.500.000 Ermeni’nin yok edilmesinin organizatörü olarak tanımlamıştı. Ona göre hem kabine üyelerinden hem İttihat ve Terakki Partisi’nden hem de Alman Büyükelçiliği’nden Talat Paşa’nın kararlarını onaylayan suç ortakları da vardı. Tek başına karar almayarak farklı bir yöntem uygulamıştı. Gauvain onu, kendini reformcu olarak kamufle eden Hamidiye despotizminin sadık sürdürücüsü olarak tanımlıyor, Ermeni sorununu Ermenileri ortadan kaldırarak bastırmaya çalışmakla suçluyor ve şöyle devam ediyordu: “Bazen gürültülü kahkahalar atarken görülen bu adam, insanlığın en korkunç yıkıcılarından biriydi. O da Ludendorff ve Wilhelm gibi düşündü. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, kendisini Ermenilere yönelik katliamlardan dolayı suçlarken; görüyorsunuz bizim için en büyük sorun bu savaşı kazanmaktır demişti. O, kendisini kızdıran yüzbinlerce insanı öldürerek sorunu çözdü.”⁴⁰ Yazar, bu anekdotlardan sonra Talat Paşa’yla ilgili kendine has biyografik bilgiler vermişti: Talat Paşa Osmanlı Devleti’ni uçuruma sürükleyen en güçlü İttihat ve Terakki figürüydü. Önce basit bir postacı sonra ise telgraf memuru olmuştu. Rıhtıma mal indiren, rıhtımdan mal yükleyen hamalların gücüne sahip biriydi. Görünüşteki neşeli hali ve bazı konulardaki kabiliyeti ona sempati kazandırmıştı. Talat Paşa’nın bu haliyle insanları kandırdığını öne süren Gauvain, Enver ve Cemal ile birlikte padişahu emir makinesi pozisyonuna indirgediğini yazmıştı. Yazar bu kadarla da kalmamış, Talat Paşa’nın Pomak yani Müslümanlaştırılmış Bulgar soyundan geldiğini, özgür düşünen ve Kuran öğretilerini küçümseyen biri olarak kendisini Pan-İslamizm ve Turan

³⁸ “Talaat Pacha a ete Assassine”, *L’Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, s.1.

³⁹ Auguste Gauvain 1861-1931 yılları arasında yaşamış Fransız gazeteci. Hukuk eğitimi aldıktan sonra *Journal des Debats* gazetesinde köşe yazarlığı yapmıştır. 1922 yılında Fransa’nın beş akademisinden biri olan *Academie des Sciences Morales et Politique* üyesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında *Journal des Debats*’da savaşla ilgili yazılar yazmış, Osmanlı Devleti’yle ilgili eleştirel makaleler yayınlamıştır. Birinci Balkan Savaşı, İkinci Balkan Savaşı, Avrupa Savaşı’nın Kökenleri, Yunan Meselesi adlı eserleri mevcuttur. Kaynak için bkz.: “Auguste Gauvain”, *Journal des Debats*, 20 Nisan 1931, s.1.

⁴⁰ Auguste Gauvain, “L’Assassinat de Talaat Pacha”, *Journal des Debats*, 17 Mart 1921, s.1.

politikalarına adadığını öne sürmüştü. En azından mücadelenin başlarında yoldaşlarından daha az yolsuzluk yaparak Türkiye'yi Fransız devriminin ilkelerine göre yeniden canlandırmaya çalışmıştı. Gauvain'e göre, Talat Paşa Danton⁴¹ açısından Robespierre⁴²'in sadeliğine özenmişti. Enver kendini Napolyon sanıyordu. Cemal hem Barras⁴³'ü hem de Carrier⁴⁴'i içine sığdırmıştı. Bu üçlü sultan, meclis ve kabineyle ilgili hiçbir endişe duymadan ülkeyi idare etmişlerdi. Talat Paşa'nın bazı Fransızlara dost gibi görüldüğünü ifade eden Gauvain, onun belki de Fransızlara Almanlara olduğundan daha fazla eğilimi olduğu varsayımını ileri sürüyor ve kurgusuna şöyle devam ediyordu: "Ancak o imparatorluğu şiddet yoluyla canlandırma idealinin Alman koruması altında gerçekleşebileceğine kanaat getirdi. Zaten sadece Almanya bu üçlünün diktatoryasını koruma altına alabilirdi. Talat Paşa bu süreçte Fransızlara nazik bir tavır takınırken, 4 Ağustos 1914'te Almanlarla müttefik antlaşması imzaladı. O yatağında ölmeyeceğini biliyordu. Ateşkesten sonra İstanbul'da ölüme mahkûm edildi ve şimdiye dek yaşamış olmasına şaşırılmış olabilir. Kader ikinci memleketinde, Berlin'de onu vurdu. Bu adam için hala güzel bir ölüm."⁴⁵

Excelsior, 22 Mart 1921 tarihli nüshasında Talat Paşa'nın Berlin'de düzenlenen cenaze merasiminin fotoğrafına yer vermişti. Talat Paşa'nın naaşı Berlin'deki Matthaus Mezarlığı'na gömülmüştü. Gazete; Almanların Enver Paşa'yla birlikte Türkiye'deki en gayretli hizmetkarı olarak nitelediği Talat Paşa'nın tabutunun arkasından gelen kalabalığa bakıldığında, Berlin'de pek çok dost edindiğinin anlaşıldığını yazmıştı. Tabutun Türk bayrağına sarıldığı ve sabık sadrazamın fesinin asılı olduğu da belirtilmişti.⁴⁶ *L'Instrangieant*; Talat Paşa'nın cenazesinde büyük bir kalabalık olduğunu ve Alman Hükümeti'nin ikincil karakterler tarafından temsil edildiğini belirtmişti. Cenazede Alman Hükümeti'ni temsilen iki general katılmıştı. Bunlardan biri von Seeckt idi. Alman Dışişleri Bakanı üstünde "Büyük Devlet Adamı, Sadık Dost" yazılı bir taç yollamıştı.⁴⁷

⁴¹ Georges Jacques Danton, Fransız monarşisinin yıkılarak cumhuriyetin kurulmasında önemli roller üstlenmiş jakobenci bir siyasetçi.

⁴² Maximilien Robespierre, Fransız Devrimi esnasında sert yöntemler kullanmasıyla ünlenmiş en önemli devrim liderlerinden.

⁴³ Fransız Devrimi'nin akabinde oluşan Direktuar rejiminin jakobenci yöneticisi.

⁴⁴ Jean Baptiste Carrier, Fransız Devrimi sırasında Nantes şehrindeki karşıdevrimcilere karşı acımasız tutumuyla ünlenmiş jakobenci.

⁴⁵ Auguste Gauvain, "L'Assassinat de Talaat Pacha", *Journal des Debats*, 17 Mart 1921, s.1.

⁴⁶ "Les Funerailles de Talaat Pacha a Berlin", *Excelsior*, 22 Mart 1921, s.1.

⁴⁷ *L'Intransigeant*, 22 Mart 1921, s.3.

“Talat Paşa’nın Berlin’deki Cenaze Töreni”, *Excelsior*, 22.03.1921, s.1.

Talat Paşa’nın katili Salomon Teilirian’ın yargılanması 2 Haziran 1921 tarihlerinde Berlin Eyalet Mahkemesi Jürili Ağır Ceza Mahkemesi’nde başlamış, mahkeme heyeti 3 Haziran 1921’de Salomon Teilirian’ın beraatına karar vermiştir.⁴⁸ Fransız basınının yargılamaya ve beraat kararına yok denecek kadar az ilgili gösterdiği görülmüştür. Konuyla ilgili bulabildiğimiz birkaç küçük haberden biri *Journal des Debats*’da yayınlanmıştı. Gazetenin 4 Haziran 1921 tarihli nüshasında, yargılamanın 2 Haziran 1921’de başladığı ve sanığın, köy sakinlerinin Türkler tarafından katledilmesine ilişkin şaşırtıcı açıklamalar yaptığı belirtilmişti. Sanık, ifadesinde iki erkek kardeşinin ve üç kız kardeşinin öldürüldüğünü, kendisinin ise mucize eseri ölümden kurtulduğunu beyan etmişti. Teilirian cinayetten önce halüsinasyon gördüğünü söyleyerek kendisine görünen annesinin, ailesinin intikamını almasını emrettiğini söylemişti.⁴⁹ *Le Petit Journal*’ın 4 Haziran 1921 tarihli

⁴⁸ Şeref Ünal, *Salomon Teilirian Davası -Talat Paşa Suikastı-*, Ufuk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2004, s.1.

⁴⁹ “Le Proces de l’assassin de Talaat Pacha”, *Journal des Debats*, 4 Haziran 1921, s.2; “Le Proces de l’Assassin de Talaat Pacha a Commence a Berlin”, *Le Petit Parisien*, 3 Haziran 1921, s.3.

nüshasında ise Salomon Teilirian'ın tahliye edildiği tek bir cümleyle verilmişti.⁵⁰ *Le Temps* da yargılamayla ilgili kısa bir haber yapmıştı. Türklerin Ermenilere yaptığı gaddarlıkların sanık tarafından ifşa edilerek eyleminin nedenlerine ışık tuttuğunu yazabilen gazete, duruşma sırasında Profesör Lepsius⁵¹'un Enver ve Talat Paşaların verdikleri tehcir emriyle 1.000.000 Ermeni'nin katledildiğinin tespit edildiğini açıkladığını belirtmişti.⁵² Dava, Salomon Teilirian'ı işlediği cinayetten ötürü yargılama davası olmaktan çıkmış; Talat Paşa'nın Ermenileri katletmekle suçlandığı ve Teilirian'ın mağdur konumuna getirilmeye çalışıldığı bir oturuma dönüşmüştü. Bir buçuk gün süren davada 15 kişiden oluşan mahkeme jürisi Salomon Teilirian'ın beraatine karar vermişti. Mahkeme, temyiz için gerekli materyallerin elde bulunmamasından ve Teilirian'ın Alman topraklarını terk etmesinden ötürü temyiz yolunu da kapatmıştı.⁵³ *Journal des Debats*, sanığın savunmasında belli kimselere söz verildiğini ve bunlardan birisinin de hayatının 20 yılını Ermenilerin müdafaasına adadığını belirttiği Profesör Lepsius olduğunu yazmıştı. Nihayetinde, mahkeme jürisi Teilirian'ın işlediği cinayetin karşılık vermekten ibaret olduğuna ikna olmuştu.⁵⁴ *L'Intransigeant*, Teilirian'ı mahkeme çıkışında coşkulu bir kalabalığın karşıladığını ve çiçeklere bezenmiş bir arabayla ikametine götürüldüğünü yazmıştı.⁵⁵ *Le Temps* ise beraat kararının okunması sırasında izleyicilerin kararı alkışladığını ifade etmişti.⁵⁶ Auguste Gauvain "*Türk Sorunu*" isimli uzun makalesinin sonunda Teilirian davasına da paragraf ayırmıştı. Gauvain'in yazdığına göre Liman von Sanders mahkemede tanık olarak ifade vermişti.⁵⁷ Almanya'nın

⁵⁰ "Le Meurtrier de Talaat Pacha est Acquitte", *Le Petit Journal*, 4 Haziran 1921, s.2.

⁵¹ Johannes Lepsius 1858-1926 yılları arasında yaşamış, matematik ve filozofi üzerine uzmanlaşmış Alman profesör, Protestan misyoneri. Ermenistan İçin Alman Yardımı Derneği ve Almanya'nın Doğu Misyonu adlı dernekleri kurmuştur. Ermenilerle ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Salomon Teilirian'ın yargılandığı davada bilirkişilik yapmıştır. Kaynak için bkz.: Ramazan Çalık, Zafer Atar, "Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası", *Türk Yurdu*, S.225, Mayıs 2006.

⁵² "Le Proces de l'Assassin de Talaat Pacha", *Le Temps*, 4 Haziran 1921, s.4.

⁵³ Mustafa Çolak, "Talat Paşa Davası Kararına Berlin'deki Müslümanların Tepkisi ve Alman Hükümeti'nin Tutumu", *ATAM Dergisi*, C.21, S.63, 2005, s.1029.

⁵⁴ "Acquittement du Meurtrier de Talaat Pacha", *Journal des Debats*, 5 Haziran 1921, s.1.

⁵⁵ *L'Intransigeant*, 5 Haziran 1921, s.3.

⁵⁶ *Le Temps*, 5 Haziran 1921, s.1.

⁵⁷ Liman von Sanders, Osmanlı Devleti'nde yaşadığı iddia edilen Ermeni katliamıyla ilgili mahkemeye sunduğu raporda özetle şunları belirtmiştir: "Ermenistan'da vuku bulmuş olan ve özetle Ermeni Katliamı olarak nitelendirilen olay iki kısma ayrılmalıdır. Birincisi, Genç Türk Hükümeti'nin Ermeni Tehciri'ne ilişkin emridir ki, kanımca hükümet salt bu kararnamenin kendisinden sorumlu tutulabilir; sonuçlarından ise kısmen sorumludur. Diğeri ise, Ermenilerin Ermenistan'da, Türk hükümetince emredilen silahsızlanmaya uymamaları ve kendilerini

İstanbul Büyükelçiliği'nin 1.000.000 Ermeni'nin katledildiğine dair varsayımına itiraz etmemiş, bu dehşetle hiçbir ilgisinin olmadığını ve katliamların valilerin emrindeki jandarmalar tarafından gerçekleştirildiğini belirtmişti.⁵⁸ Rauf Bey Osmanlı Devleti adına gerçekleştirdiği Mondros Mütarekesi görüşmelerinde Amiral Calthorpe'a, ülkedeki Alman askerlerin ne olursa olsun İtilaf güçlerine teslim edilmeyeceğini ifade etmiş ve bu maddeyi mütareke şartlarından çıkarttırmıştı.⁵⁹ Alman mahkemesi ise, Osmanlı Devleti'nin sabık sadrazamı Talat Paşa'yı apaçık katlettiği ortada olan Salomon Teilirian'ı beraat ettirmişti.

2. Cemal Paşa'nın Katledilmesi

Cemal Paşa Berlin'e vardıkdan kısa bir süre sonra ihtilal ortamından uzaklaşmak adına Münih'e geçmişti. Osmanlı Devleti'nin kendisiyle ilgili iade talebinden ötürü burada da çok kalmayan Cemal Paşa, yaveri İsmet Bey⁶⁰'in yardımıyla, 1918 yılının aralık ayında İsviçre'de Klosters isimli bir

savunmalarından kaynaklanan çatışmalar ile hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlandığı üzere, Ermenilerin kısmen Rusların yanında Türklere karşı savaşmış olmalarıdır. Bu durum doğal olarak çatışmalara yol açmış ve alışlageldiği üzere zayıf tarafın zarara uğratılmasıyla sonuçlanmıştır. Kanımca bunlar birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken hususlardır. Hükümet tehcire karar vermiştir ve bu karar en üst düzey askeri, hem de sivil makamlar tarafından onaylanmıştır. Her iki makam da Ermenilerin Doğu Anadolu'dan uzaklaştırılmasını askeri açıdan zorunlu görüyordu. Talat'ın kişisel olarak bu emirlere ne derecede katılmış olduğu -benim bilgime göre Ermenilerin tehcirine ilişkin temel kararname 20 Mayıs 1915 tarihli olanıdır- konusunda bir şey söyleyemem. Her ne olursa olsun, bu tedbir Komite tarafından düşünülmüş ve Bakanlar Kurulu tarafından da oybirliğiyle onaylanmıştır. Uygulama ise, belirtildiği üzere valilerin, alt düzey memurların ve korkunc bir jandarma teşkilatının elindeydi. Burada, görevim gereği Türkiye'de bulunduğum beş yıldan uzun süre boyunca hiçbir zaman Talat'ın Ermenilere karşı ne bir imzasını ne de aldığı bir tedbiri görmediğimi ve böyle bir kararın verildiğine tanıklık edemeyeceğimi beyan etmek zorundayım." Kaynak için bkz.: Ünal, a.g.e., ss.35-36.

⁵⁸ Auguste Gauvain, "La Question Turque", *Journal des Debats*, 14 Haziran 1921, s.1.

⁵⁹ Amiral Calthorpe Mondros Mütarekesi taslağının 19. maddesini okumuştur: Alman ve Avusturya-Macaristan deniz, hava, kara, sivil memur ve tebaalarının en yakın İngiliz ve müttefik kumandanlığına teslimi... Rauf Bey Amiral Calthorpe'a şu cevabı vermişti: "Bu maddeyi kabule imkân göremiyoruz. Zira bu teklif bizce her şeyden evvel insanlık kaidelerine aykırıdır. Milletimizin şiarıyla asla bağdaştırılmaz. Osmanlı Devleti kurulduğu günden beri ne kadar büyük tehlikelere maruz kalmak ne kadar muazzam fedakarlıklara katlanmak pahasına olursa olsun, hiçbir zaman tek bir dostunu dahi kendi vatanında tutup ve elleriyle düşmanlarına teslim etmek gibi bir alçaklığı göstermemiştir. Böyle yüz kızartıcı bir harekete girmektense, ölümü tercih etmiştir. Bu haklı ve şerefli geleneği bizim bozabileceğimizi sanmak hatadır. Bu noktada ısrar edilirse, müzakereye nihayet vererek İstanbul'a dönmeye mecbur oluruz." Kaynak için bkz.: Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018, ss.159-160.

⁶⁰ İsmet Karadoğan 1882-1982 yılları arasında yaşamıştır. Fransa'da ziraat mühendisliği tahsilini tamamlamasından hemen sonra Balkan Savaşları'na gönüllü olarak katıldı. Birinci Dünya

kasabaya yerleşmişti. Cemal Paşa, Klosters’de bir yandan hatıratını yazmış bir yandan da Avrupa’daki siyasi ortamı ve Millî Mücadele’nin seyrini takip etmişti. Burada bir yıl kaldıktan sonra Afganistan’a giderek orada düzenli bir ordu kurmaya ve İngilizleri Hindistan üzerinden rahatsız ederek Millî Mücadele’ye katkı sağlamaya karar vermişti. Bunun için 1920 yılında Rusya’da Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin ve Çiçerin’in yardımcısı Lev Karahan’la görüştü. Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazarak yaptığı görüşmelerden ve niyetinden haberdar etti.⁶¹ Ancak Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran 1920’de Sovyet Hükümeti’ne gönderdiği telgrafta Enver, Talat ve Cemal Paşaların Büyük Millet Meclisi adına hiçbir göreve yetkili olmadıklarını ifade etmişti. Cemal Paşa, bu telgraftan haberdar olduktan sonra, 11 Temmuz 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya bir mektup göndererek bu duruma çok üzüldüğünü, halbuki bizzat Talat Paşa’dan Büyük Millet Meclisi adına yurtdışında faaliyette bulunmaya yetkili olduğunu öğrendiğini belirtmişti. Cemal Paşa bu mektupta Ankara Hükümeti adına bir daha hiçbir girişimde bulunmayacağını belirtmiş ancak hiçbir kırılma göstermeden faaliyetleriyle ilgili Mustafa Kemal Paşa’yı bilgilendirmeye devam etmişti.⁶²

Cemal Paşa, 12 Temmuz 1920’de Moskova’dan Türkistan’a gitmişti. Burada Buhara, Taşkent, Fergane Türkleri ile Moskova Hükümeti arasındaki soğukluğu gidermeye çalışmış, Türkistan ve Afganistan’la ilgili bilgi toplamıştı. Sovyet yetkilileriyle görüşerek Birinci Dünya Savaşı’nda esir düşen Türk subaylarını serbest bıraktırmıştı. Bunlardan bir kısmını yanına alarak Türkistanlı gençlere askeri eğitim verdirtmiş ve sonrasında bu subaylarla birlikte Afganistan’a geçmişti. 14 Eylül 1920’de Afganistan’a giden Cemal Paşa Afgan Emiri Amanullah Han ile görüşmelerde bulunmuştu. Afganistan’ın Ruslarla İngilizler arasında kaldığını, ülkede sağlam bir yapı

Savaşı yıllarında Cemal Paşa’nın yaverliğini yaptı. Mütarekeden sonra Cemal Paşa’yla birlikte Avrupa’nın çeşitli yerlerinde, Rusya’da ve Afganistan’da bulundu. Cemal Paşa’nın Tiflis’te katledilmesinden sonra Ankara’ya geçerek Millî Mücadele’ye katıldı. Kaynak için bkz.: Murat Bardakçı, *İttihatçı’nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014’den akt.: Mehmet Perinçek, “Cemal Paşa’nın Ölümüne Dair Yeni Bir Belge: Çiçerin’in Stalin’e Önerisi”, *Teori*, Ocak 2017.

⁶¹ Feridun Kandemir, “Cemal Paşa’nın Son Günleri”, *Yedigün Dergisi*, S.73, Ağustos 1934, ss.14-17.

⁶² Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005, s.239. Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasında bahse mevzu olan mektuplar için ayrıca bkz.: Hülya Baykal, “Millî Mücadele’de Mustafa Kemal ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar”, *ATAM Dergisi*, C.5, S.14, Mart 1989; Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

oluşturmak adına düzenli bir ordu kurulması gerektiğini anlatmıştı. Yanındaki on altı subayla birlikte düzenli ordu oluşturma işine girişen Cemal Paşa, ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamak için küçük bir top-tüfek fabrikası da açmıştı. Bir tercüme bürosu kurarak askerlikle ilgili bazı eserlerin Afgan diline çevirtmişti. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak adına hem Ruslardan hem de Almanlardan yardım istemiş ancak istediği cevabı alamamıştı.⁶³

1921 yılının sonlarına doğru Afganistan'dan Almanya'ya dönen Cemal Paşa bir müddet Berlin'de kalmış, daha sonradan Fransa'dan aldığı resmi davet üzerine, 1 Mart 1922'de Paris'e varmıştı. Fransa Başbakanı Aristide Briand'ın yaptığı bu teklif Briand'ın istifa etmesiyle iptal olmamış; bu görüşmeyi yerine geçen Raymond Poincare gerçekleştirmişti. Fransız Hükümeti, Cemal Paşa'nın Afganistan'da ne yapmak istediğini öğrenmeye çalışıyordu. Cemal Paşa Afganistan ile ilgili projesinden bahsetmiş ve Fransız Hükümeti'nden destek istemişti. Ayrıca Kabil'de bir Fransız elçiliği, Afganistan'da demiryolu inşası, madenlerin işletilmesi ve arazi incelemeleri için bir heyetin gönderilmesini ve Afganistan'a silah ve teçhizat gönderilmesini talep etmişti. Cemal Paşa Paris'te bazı Fransız şirketleriyle görüşerek Afgan ordusu için ucuz fiyattan tüfek satın alınması ve bir uçak filosu oluşturulması konularında anlaşmalar yapmıştı. Buna ek olarak, Creuset top fabrikası yetkilileriyle Afganistan'da bir top fabrikası, Mösyö Laucheur'un demiryolu şirketiyle demiryolu inşa edilmesi için de gerekli anlaşmalar yapmıştı.⁶⁴

7 Nisan 1922'de Paris'ten Münih'e geçen Cemal Paşa Fransa'da yaptığı görüşmelerden Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti. Bir müddet Berlin'de kalan Cemal Paşa 8 Mayıs 1922'de Moskova'ya gitmiş, temmuz ayının başında da Tiflis'e geçmişti. 9 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya son bir mektup daha yazan Cemal Paşa; Enver Paşa'nın Ruslara karşı giriştiği mücadeleden ötürü Rusların artık kendisine güvenmediğini belirtmişti. Sovyet Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Lev Karahan Cemal Paşa'yla, 10 Mayıs 1922 tarihinde yaptığı görüşmede, Enver Paşa'nın Afganistan'dan ve İngiltere'den aldığı silah ve para yardımıyla kendilerine saldırdığını, bu yüzden Afganistan'a yardım etmeyeceklerini söylemişti. Cemal Paşa birkaç gün sonra Sovyet istihbarat örgütü ÇEKA tarafından çağrılmış ve bir basın açıklaması yaparak Enver Paşa meselesiyle bir ilgisinin bulunmadığını

⁶³ Artuç, *a.g.t.*, ss.317-322.

⁶⁴ *A.g.t.*, ss.330-333.

anlatması istenmişti. Cemal Paşa ertesi gün İsvestia gazetesine Enver Paşa'yla ve icraatlarıyla bir ilgisinin bulunmadığına dair demec vermişti.⁶⁵

5 Temmuz 1922'de Tiflis'e geçen Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta kendisinin Ankara Hükümeti tarafından Enver Paşa'yla bir ilgisinin bulunmadığının ilan edilmesini ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars ya da Trabzon'a davet edilmesini istemişti. Tiflis'te kaldığı süre içinde sık sık Türk temsilciliğine giderek Ahmet Muhtar Bey'le görüş alışverişinde bulunan Cemal Paşa 21 Temmuz 1922, saat 22.30 sularında Türk temsilciliğinden ayrılıp kaldığı otele doğru ilerlediği sırada, ÇEKA binasının on metre yakınında bulunan Jovkodovfski sokağında, bir otomobilden çıkan silahlı bir grubun saldırısına uğrayarak yaverleri Süreyya ve Nusret Beylerle birlikte hayatını kaybetmişti.⁶⁶

Fransız gazeteleri Cemal Paşa'nın katledilmesini şu başlıklarla vermişlerdi: "*Cemal Paşa Öldürüldü*"⁶⁷, "*Cemal Paşa Suikastı*"⁶⁸, "*Cemal Paşa Tiflis'te Öldürüldü*"⁶⁹, "*Cemal Paşa ve İki Yaveri Tiflis'te Öldürüldüler*"⁷⁰, "*Cemal Paşa Tiflis'te Meçhul Kişiler Tarafından Öldürüldü*."⁷¹

İtalya'nın Tiflis Büyükelçiliği'nden çekilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere Cemal Paşa'nın 21 Temmuz'da Tiflis'te öldürüldüğü bildirilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin ve Suriye'deki orduların kumandanı olan Cemal Paşa'nın Afganistan ordusunda danışmanlık yaptığı ve Kabil'e gitmek üzereyken öldürüldüğü belirtilmişti.⁷² *L'Humanite* bu bilgilere ek olarak, saldırı anında Cemal Paşa'nın iki yaverinin de öldüğünü yazmıştı.⁷³

⁶⁵ A.g.t., ss.347-348.

⁶⁶ A.g.t., s.349.

⁶⁷ "Djermal Pacha aurait ete Assassine", *Le Temps*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁶⁸ "L'assassinat de Djermal Pacha", *Paris Midi*, 27 Temmuz 1922, s.1.

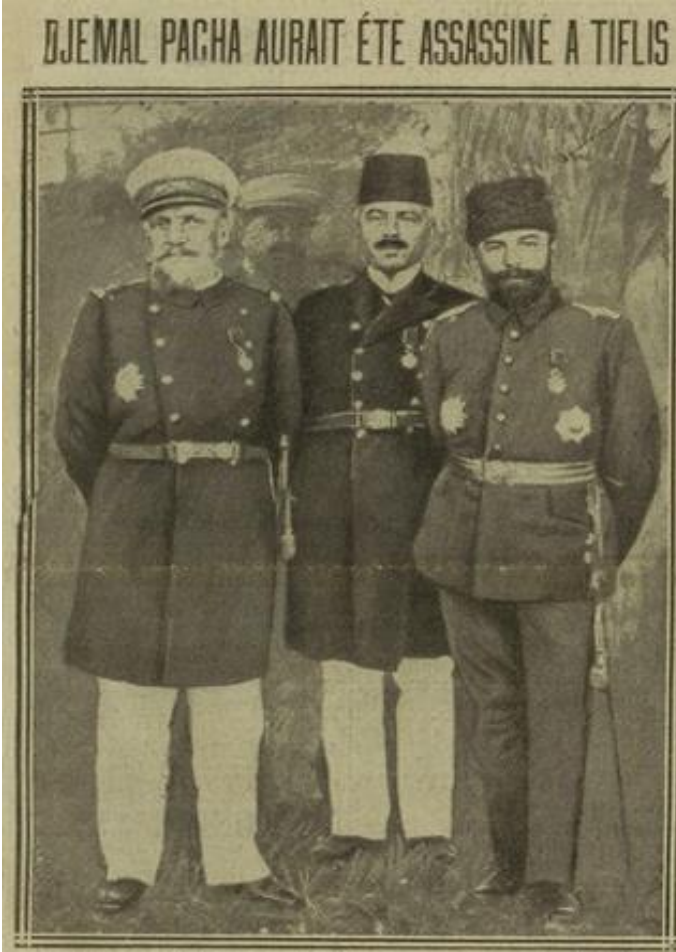
⁶⁹ "Djermal Pacha aurait ete Assassine a Tiflis", *Le Matin*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷⁰ "Djermal Pacha et Ses Deux Aides de Camp Assassines a Tiflis", *Le Populaire*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷¹ "Djermal Pacha Assassine par des Inconnus, a Tiflis", *Le Radical*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷² "Djermal Pacha Assassine", *L'Intransigeant*, 27 Temmuz 1922, s.1; "Djermal Pacha aurait ete Assassine", *Le Temps*, 27 Temmuz 1922, s.1; "L'assassinat de Djermal Pacha", *Paris Midi*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷³ "Assassinat du Djermal Pacha", *L'Humanite*, 27 Temmuz 1922, s.3.

“Cemal Paşa Tiflis’te Öldürüldü”, *Excelsior*, 27 Temmuz 1922, s.1.

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce Fransa’ya giderek Osmanlı Devleti adına ittifak görüşmelerinde bulunmuştu. Hatta yukarıda da bahsedildiği üzere ölümünden kısa süre önce de Fransa’da yüksek seviyede görüşmelerde bulunmuştu. Buna karşın Fransız gazetelerinin Birinci Dünya Savaşı boyunca sert biçimde eleştirdiği üç Osmanlı paşasından biri olan Cemal Paşa’ya bakışını değiştirmedeği görülmektedir. *Le Gaulois*’de çıkan kısa bir köşe yazısında Cemal Paşa’nın öldürüldüğü bildirildikten sonra kendisinin Şark’ta kötü hatıralar bıraktığı yazılmıştı. Gazete, Cemal Paşa’yı Enver ve Talat Paşa’yla birlikte, Türkiye’yi Almanya’nın kollarına iterek Hıristiyan halkların katliam emrini veren üçlüden biri olarak nitelemişti. Suriye ve Filistin ordularının komutanı olarak cephede yenilgilere uğrayan ve bölgedeki zararsız insanlara zulmeden biri

olarak ifade edilmişti. Şu gerçek bu adamı tasvir etmek için yeterli diyerek söze başlayan yazar; Cemal Paşa'nın savaş başlamadan bir ay önce Bahriye Nazırı sıfatıyla Fransa'ya geldiğini, Toulon'daki büyük manevraları izlediğini, kendini Fransız hayranı olarak gösterdiğini ve hatta tatlı diliyle hükümeti ikna edip yüklü miktarda kredi bile aldığını yazmıştı. Ancak daha sonradan Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girdiğini ve Fransa'dan aldığı borç parayla zırhlı ve kruvazörler satın alarak Fransa'nın da içinde yer aldığı İtilaf Devletleri'ne karşı savaştığını sütunlarına taşırken, yazısını şu cümleyle bitirmişti: "*Trajik sonu bildirilen adam işte buydu!*"⁷⁴ *Journal des Debats*, Cemal Paşa'nın öldürülmesi haberini diğer gazetelerden bir gün sonra verirken Talat Paşa'nın geçen yıl öldürüldüğünü, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokan üçlüden tek hayatta kalan Enver Paşa'nın ise Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaştığını yazmıştı.⁷⁵

İki gün sonra çıkan gazetelerde Cemal Paşa'nın yaverlerinden yalnızca birinin öldüğü diğerinin ise ağır yaralı olduğu bildirilmiş, Paşa'nın Kabil'e değil Ankara'ya hareket ederken öldürüldüğü yazılmıştı.⁷⁶ Ayrıca cinayetle ilgili olarak otuz kadar kişi tutuklanmıştı. Cinyeti bir Çek'in işlediğine inanıldığını belirten *L'Intransigeant*; Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'i, Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesine katılmaya ikna etmeye çalıştığını öne sürmüştü.⁷⁷

Excelsior, suikastı Sovyetlerin Ermenilere yaptırdığını iddia etse de⁷⁸, daha sonradan yaptığı bir haberde daha farklı bilgilere yer vermişti. Cemal Paşa'nın 19 Temmuz'da yaverleri Sabri Bey ve Süreyya Bey ile Tiflis'e geldiği, 22 Temmuz'da kendi onuruna verilen bir akşam yemeği çıkışında, saat gece 10.00 sularında, ÇEKA binasının hemen yakınında arabadan inen on kadar kişinin silahlı saldırısına uğradığı şeklinde anlatılmıştı. Bu arada ÇEKA ajanlarından birinin de olay yerinde öldüğü öne sürülmüştü. Cemal Paşa'ya iki, yaverlerine üçer kurşun isabet etmişti. Üçü de olay yerinde can vermişler, oradan geçen bir kadın da vurularak ölmüştü. Ertesi gün Kafkas Federasyonu yetkilileri Türk Büyükelçiliği'ne giderek taziyelerini sunmuşlardı. İçlerinde Ermenilerin de olduğu 100 kadar kişi tutuklanmış, konuyla ilgili tahkikatta

⁷⁴ "Assassinat de Djemal Pacha?", *Le Gaulois*, 27 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁵ "L'assassinat de Djemal Pacha", *Journal des Debats*, 27 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁶ *Le Temps*, 29 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁷ "Djemal Pacha Tue par Ordre des Soviets?", *L'Intransigeant*, 29 Temmuz 1922, s.1.

⁷⁸ "Les Soviets auraient Fait Assassiner Djemal Pacha", *Excelsior*, 4 Ağustos 1922, s.5.

bulunmak üzere bir komisyon kurulmuştu.⁷⁹ *Le Matin*'de yayınlanan bir haberde Sovyetlerin bu cinayeti Sovyet karşıtı olan Taşnakçı bazı Ermenilere yüklemeye çalıştığını, ancak suçluları Türk adaletine teslim edilmesini isteyen Ankara Hükümeti'ne vermeye yanaşmadığını belirtmişti. Gazete, cinayetin failiyle ilgili olarak şu tespitte bulunmuştu: “Gerçek şu ki; suikastçılar, Enver Paşa'nın suç ortağı olduğuna inandıkları Cemal Paşa'nın infazına karar veren Moskova siyasi dairesinin maaşlı taşnakçılarıdır. Bütün bunları kanıtlayan belgeler bile var. Suikastçılar bu kanıtları yurtdışında saklıyorlar. Eğer Sovyetler suikastçıları Türklere teslim ederlerse, onlar da bu belgeleri yayınlayacaklar.”⁸⁰

Journal des Debats, birkaç satırla verdiği haberde Cemal Paşa ve yaverlerinin Tiflis'teki cenaze törenlerinin gösterişli bir şekilde gerçekleştiğini yazmıştı. Ankara Hükümeti'nden, Moskova'dan, Kafkas devletlerinden yetkililerle Trabzon'dan gelenler konvoyu takip etmişlerdi. Tiflis polisinin tüm çabalarına rağmen cinayetin faili henüz bulunamamıştı.⁸¹ *L'Action Française*, bunlara ek olarak İranlı, İtalyan, Alman ve Rus diplomatik temsilcilerin de cenazeye katıldıklarını, Ankara Hükümetini temsilen Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey ve kâtip Suat Bey'in katıldıklarını, Cemal Paşa'nın naaşının hastaneden alınarak kortej eşliğinde Şeyh Abbas Camii'ne getirildiğini yazmıştı. Ahmet Muhtar Bey camiinin önünde bir konuşma yaparak merhumun Erzurum'a gömüleceğini söylemişti.⁸²

Fransız basını, 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'yla birlikte Türk Milli Mücadelesi'ne sempatiyle bakmaya başlamıştı.⁸³ Kimi Fransız köşe yazarlarının, Ankara Hükümeti'ne karşı oluşan olumlu bakışı; Cemal Paşa'yla ilgili eleştirel yazılar üzerinden yansıtmaya çalıştıkları da olmuştu. Jerome ve Jean Tharaud kardeşler bu düşünceyle ortak bir köşe yazısı kaleme almışlardı: “...Ankara Hükümeti'nin önderliğindeki ulusal uyanışta, devleti parçalanmaya ve yok olmaya terk etmeyen, sağduyulu, disiplinli, cesur dürüst insanların çabalarına nasıl hayran olamayız! Orada aşırı partiler yönetimi ele geçirmezlerse, inanıyoruz ki XVI. yüzyıldan beri mükemmel ilişkilerimizin olduğu Türk gücünün İstanbul ve Küçük Asya'da güçlendiğini gördükçe kendimizi tebrik etmeliyiz. Ancak Cemal tam da bu

⁷⁹ “Les Circonstances de l'assassinat de Djemal Pacha”, *Excelsior*, 17 Ağustos 1922, s.5; “Comment Fut Assassine Djemal Pacha”, *Journal des Debats*, 18 Ağustos 1922, s.2.

⁸⁰ “Djemal Pacha a Bien ete Assassine sur l'Ordre de Moscou”, *Le Matin*, 1 Eylül 1922, s.3.

⁸¹ “Les Obseques de Djemal Pacha”, *Journal des Debats*, 7 Ağustos 1922, s.2.

⁸² “Les Obseques de Djemal Pacha”, *L'Action Française*, 1 Eylül 1922, s.2.

⁸³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

iyi seküler ilişkilerin yok edilmesine en çok katkıda bulunanlardan birisidir. Cemal, Enver, Cavid ve Talat'la birlikte önce Abdülhamid'i devirdiler sonra da Lenin ve Trocki gibi bir adamın zulmünü bir grubun tiranlığıyla değiştirdiler. Fransa'yla Türkiye'yi birbirine bağlayan son bağları kopartan kişiler bunlardır. Almanya'yı İstanbul'a yerleştirenler onlardı ve ülkelerini yeniden canlandırma hayaliyle onu kargaşanın içine attılar..."⁸⁴

3. Enver Paşa'nın Öldürülmesi

İstanbul'u terk eden İttihatçıları 7 Kasım 1918'de Akmesic'ten Berlin'e götürecek olan trende Enver Paşa yoktu. Trenin vagonları arandıysa da Enver Paşa bulunamamıştı. O kimseye haber vermeden, eşyalarını alarak kalabalığın arasına karışmıştı. Çok geçmeden Kırım'a inen Enver Paşa bir yelkenli tutarak Karadeniz'in Kafkas sahillerine geçmeye çalıştıysa da teknenin direkleri şiddetli rüzgârdan dolayı kırılmış, tekne karaya vurmuştu.⁸⁵ İtilaf Devletleri'nin Trans Kafkasya'daki Osmanlı birliklerini etkisiz hale getirdiklerini öğrenen Enver Paşa Kafkasya'ya geçmekten vazgeçerek Berlin'e gitti. Berlin'de kaldığı süre zarfında kendisini bir ziraat mühendisi olarak tanıtmıştı.⁸⁶

Enver Paşa, Nisan 1919 ile Ağustos 1920 tarihleri arasında üç defa Moskova'ya gitmeyi denediysen de bunda başarılı olamamış, ancak dördüncü denemesinde Moskova'ya varabilmişti.⁸⁷ Enver Paşa da Talat Paşa gibi Bolşeviklerin Berlin temsilcisi Karl Radek'le görüşerek Moskova'ya geçip Sovyet Hükümeti'yle iş birliği yapmak istediğini söylemişti. Karl Radek'le anlaşan Enver Paşa, Almanya'dan Rusya'ya uçakla geçmeye çalışmış, pilotun yanlışlıkla Rusya yerine Letonya'ya inmesinden dolayı burada yetkililer tarafından tutuklanmışlardı. Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir Bey kendilerini Kızılay mensubu olarak tanıtmışlardı. Letonya Hükümeti tutukladıkları kişilerin kim olduklarını öğrenmek için Enver Paşa'nın ve Bahaeddin Şakir Bey'in fotoğraflarını o sıralar gerçekleşmekte olan Paris Barış Konferansı'na göndermişlerdi. Ancak Enver Paşa Almanlarla irtibatını koparmamış ve Bahaeddin Şakir Bey'le tutuldukları yere inen bir Alman uçağına binerek kaçmayı başarmıştı. Enver Paşa'nın bir diğer Moskova'ya gidiş denemesi de

⁸⁴ Jerome et Jean Tharaud, "Djermal Pacha", *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.1.

⁸⁵ Aydemir, *a.g.e.*, C.3, ss.481-482.

⁸⁶ Çolak, *Komitenin Kahramanı...*, s.191.

⁸⁷ *A.g.e.*, s.191.

uçakla olmuş, uçak havada bozulmuş ve pilotla birlikte ölümden dönmüştü. Enver Paşa 1920 yılının ağustos ayında Moskova'ya varabilmiş, Bolşeviklerle İngiltere aleyhinde iş birliği yapma hususunda anlaşmıştı.⁸⁸ Bir mektup yazarak bu gelişmeden Mustafa Kemal Paşa'yı da haberdar etmişti. Mustafa Kemal Paşa da 4 Ekim 1920 tarihinde bu mektuba verdiği cevapta Türkistan, Afganistan, Acemistan gibi İslam memleketlerinde henüz tohum halinde bulunan mesainin Bolşevikleri şüphe ve endişeye sevk etmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştu. Enver Paşa 4 Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen Şark Milletleri Kurultayı'na katıldı. Burada istediği etkiyi göremedi.⁸⁹

Bolşevikler için Enver Paşa gerek Ankara Hükümeti'yle olan ilişkilerde gerekse Orta Asya'daki Müslüman halkların kontrol altında tutulmasında önemli bir vasıtaydı. Bolşevikler Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde meydana gelen hareketin başarılı olup olamayacağını tam olarak kestirememekle birlikte, Mustafa Kemal Paşa ile iyi bir diyalog kurulamaması halinde yerine Enver Paşa'yı geçirmeyi deneyebileceklerdi. Enver Paşa'nın kumandanlığında Kafkaslarda teşkil edilebilecek Müslüman orduyla Anadolu'ya gönderilebilir, Anadolu bu yolla komünistleştirilebilirdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından üç gün sonra Moskova'ya diplomatik ilişkiler kurma yönünde bir mektup göndermişti. 16 Mart 1921'de Ankara Hükümeti'yle Sovyetler arasında imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'yla iki ülke arasında pekişen ilişkilere ek olarak, 13 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanmasıyla Sovyetlerin gözünde Enver Paşa değerini yitirmiş oluyordu. Ayrıca Enver Paşa'nın Kafkaslarda gerçekleştireceği faaliyetlerin gerçekte Sovyetler lehine olmayacağı da zamanla anlaşılmıştı.⁹⁰ Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanması Enver Paşa'ya Anadolu'da herhangi bir gereksinim olmadığını da göstermişti.

⁸⁸ Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölümler: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020, ss.35-38.

⁸⁹ Aydemir, *a.g.e.*, ss.518-544.

⁹⁰ Bardakçı, *Enver*, ss.200-202. Enver Paşa'nın Sovyetlerden istediği desteği alamaması üzerine Anadolu'ya geçme fikri üzerine yoğunlaştığı biliniyordu.⁹⁰ Sakarya Meydan Muharebesi'nin cereyan ettiği sırada Anadolu'ya geçme fikriyle Batum'a geçmişti. 5 Eylül 1921'de Batum'da düzenledikleri Halk Şuraları Fırkası toplantısında Ankara Hükümeti'ne İttihatçı sürgünlerle sürdürülen soğuk ilişkilerin sona ermesi için başvuruda bulunulması kararlaştırılmıştı. Ancak yukarıda anlatılan gelişmelerden ötürü Enver Paşa'nın bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Kaynak için bkz.: Şükrü Hanioğlu, "Enver Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, ss.261-262; Aydemir, *a.g.e.*, C.3, ss.566-567.

Enver Paşa bir karar vererek Türkistan'a geçmeye, burada Müslümanlardan oluşacak bir ordu kurup İngiliz emperyalizmine son vermeye karar vermişti. Enver Paşa'nın bu fikre çabuk adapte olmasındaki önemli unsurlardan biri de yurtdışındayken yanından ayrılmayan Hacı Sami Bey⁹¹'in sözleri olmuştu. Hacı Sami Bey, Enver Paşa'ya Orta Asya'daki Müslümanların gözünde çok önemli biri olduğunu, oralandaki beylerin, emirlerin kendisinin emrine gireceklerini anlatmış, kendisine gösterilecek itibardan bahsetmişti. Enver Paşa 11 Ekim 1921'de Buhara'ya geldi. Buhara Emiri Alim Han o sıralarda 2.000 genci ceditçi⁹² olduğu gerekçesiyle öldürmüştü. Buhara Emiri'nin gözünde Enver Paşa da aslında Osmanlı Devleti'nde ceditçi faaliyetlerde bulunmuş biriydi. Enver Paşa, Zeki Velidi (Togan) Bey'le Buhara'da yaptığı görüşmelerde Türkistan'daki avamın Panislamist ve Pantürkist düşüncelere eğilimli olmadığını idrak etmişti. Ayrıca ortada ne düzenli bir ordu ne orduyu donatacak teçhizat ne de bu teçhizatın üretilebileceği fabrikalar mevcuttu. Tüm bunlara ek olarak bir de Sovyetlerin Buhara temsilcisi Konstantin Yurenev'in, Enver Paşa'nın Buhara'daki niyetlerini ima ederek onu tehdit etmesi eklenmişti. Bu gelişmeler üzerine Enver Paşa Doğu Buhara'ya geçti.⁹³

Doğu Buhara o zamanlar 18 toprak beyinin malıydı. Enver Paşa, Lakay Beyi olan İbrahim'in topraklarına gitmişti. Lakay Beyi İbrahim, Enver Paşa'yı padişah olarak tanıdıklarını söylese de paşanın ve yanındakilerin silah ve mühimmatları toplatarak onları esaret altında almıştı.⁹⁴ Enver Paşa yaklaşık iki aylık esaretin sonunda Basmacılar katılarak, 14 Şubat 1922'de Duşenbe'yi ele geçirdi.⁹⁵ Artık ona Nazır-ı Küllü-l Asakir yani bütün askerlerin Nazır

⁹¹ 1877-1927 yılları arasında yaşamış Hacı Sami Bey, Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref'in kardeşidir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir Polis Müdürlüğü'ne bağlı bir karakolda görevlendirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda abisi Kuşçubaşı Eşref Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına geçince, Hacı Sami Bey ihtilaller çıkarmak üzere Afganistan, Kırgızistan ve Türkistan'a gönderildi. Savaşın sonlarına doğru Çin'in Şangay şehrine gitti. Savaş bittikten sonra Enver Paşa'nın yanına Moskova'ya geldi. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının akabinde Türkiye'ye gelmek istediysede kendisine giriş izni verilmedi. Yüz ellilikler listesinde yer aldı. İzmir Suikastı davasında arkadaşlarının idam edildiğini öğrenmesinin üzerine silahlı bir grupla Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçti. 27 Ağustos 1927'de Madran dağında köylüler ve jandarmayla girdiği çatışmada öldürüldü. Kaynak için bkz.: Feridun Kandemir, *Atatürk'e İzmir Suikastından Ayır 11 Suikast*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955, ss.52-62; Aydemir, *a.g.e.*, C.3, s.590.

⁹² Yenici.

⁹³ Aydemir, *a.g.e.*, ss.598-601.

⁹⁴ *A.g.e.*, ss.612-630.

⁹⁵ Bardakçı, *Enver*, s.340.

deniyordu.⁹⁶ Duşenbe’de elde edilen başarılar üzerine Afganistan’dan buraya gönüllüler gelmiş, 25 Mart 1922’de Afganistan’ın Maksudi kabilesine mensup dört subay ve 147 asker silahlarıyla birlikte Enver Paşa’ya katılmıştı. Afganistan Emiri Amanullah Han 30 asker, bir miktar silah, cephane ve tıbbi malzeme göndermişti. Enver Paşa bundan böyle Duşenbe ile Baysın hattındaki Rus birliklerini geriye atmaya çalışacaktı. Enver Paşa bu uğurda Azerbaycan Halk Komiserleri Şurası Başkanı Neriman Nerimanov vasıtasıyla, 19 Mayıs 1922’de Sovyet Hükümeti’ne bir ultiatom göndererek Hive, Buhara ve Türkistan’daki Kızıl Orduların 15 gün içerisinde geri çekilmemesi halinde istediği şekilde davranmakta serbest olacağını ifade etmişti.⁹⁷ Bunun üzerine Sovyetler, bölgedeki askeri varlığını arttırdı. 15 Haziran 1922’de yürüyüşe geçen Sovyet orduları kısa sürede Duşenbe’yi ele geçirdiler. 4 Ağustos 1922 tarihinde Sovyet orduları Çegan Tepesi’nden Enver Paşa’nın bulunduğu Abiderya köyüne doğru baskın tertip etmişti. Enver Paşa, 25 kadar atlı askerine öncülük ederek Çegan Tepesi’ne doğru hareket etmiş, bir Rus süvarisinin kısa namlulu tüfeğinden çıkan kurşunla hayatını kaybetmişti.⁹⁸

Enver Paşa 4 Ağustos 1922 tarihinde, günümüzde Tacikistan sınırlarında kalan Belcivan kasabasının Çegan tepesinde hayatını kaybetmişti. Ölüm haberinin doğrulanması ve haberin Batı kamuoyunda yer alması belli bir zaman almıştı. Fransız basınında Enver Paşa’nın ölümüyle ilgili ilk haberler 19 Ağustos 1922’de çıkmaya başlamış, gazeteler şu başlıkları atmışlardı: “*Enver Paşa Öldürüldü*”⁹⁹, “*Enver Paşa’nın Ölümü*”¹⁰⁰, “*Enver Paşa Suikastı Söylentisi*”¹⁰¹, “*Enver Paşa Öldü*”¹⁰², “*Enver Paşa Bolşeviklerle Savaşırken Öldürüldü*”¹⁰³, “*Enver Paşa’nın Öldürüldüğü Moskova’da İlan Edildi*”¹⁰⁴, “*Moskova’dan Gelen Bir Telgrafa Göre Sabık Türk Diktatör Enver Savaşırken Öldü*”¹⁰⁵, “*Enver Paşa Savaşta Öldü Mü?*”¹⁰⁶.

⁹⁶ Aydemir, *a.g.e.*, s.634.

⁹⁷ Bardakçı, *a.g.e.*, ss.344-345.

⁹⁸ *A.g.e.*, s.369.

⁹⁹ “Enver Pacha aurait ete Tue”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3

¹⁰⁰ “Mort d’Enver Pacha”, *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰¹ “Bruit de l’Assassinat d’Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰² “Enver Pacha Tue”, *L’Action Française*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰³ “Enver Pacha a ete Tue en Combattant les Bolcheviki”, *Le Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁴ “A Moscou On Annonce qu’Enver Pacha a ete Tue”, *Le Matin*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁵ “L’Ex-Dictateur Turc Enver d’Apres une Depeche de Moscou serait Mort en Combattant”, *Le Petit Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁶ “Enver Pacha Tue en Combattant?”, *L’Intransigeant*, 19 Ağustos 1922, s.3.

“Enver Paşa Öldürüldü”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3.

Gazetelerin Moskova’dan yapılan açıklamaya göre verdiği bilgilerde; Enver Paşa’nın Buhara’daki savaş meydanında Bolşeviklerle girdiği çatışmada ölü bulunduğu, bedeninin beş süngü darbesi aldığı belirtilmişti. Bunlara ek olarak, kimi gazeteler Enver Paşa’nın üstünde haki üniforması olduğu bilgisine de yer vermişti.¹⁰⁷ *Journal des Debats*, Enver Paşa’nın mütarekeden sonra Almanya’ya ve Moskova’ya sığındığını, geçen şubat ayında Sovyetlerin kendisini delege olarak Türkistan’daki Buhara’ya gönderdiğini, ancak Buhara’ya vardıktan sonra Bolşeviklere karşı savaştığını yazmıştı. Kısa süre önce de kendisini Türkistan’ın emiri olarak ilan ettiği ifade edilmişti.¹⁰⁸ *L’Action Française* ise bu bilgilere ek olarak Alman gazetelerinin Enver Paşa’dan övgüyle söz ettiklerini yazmıştı.¹⁰⁹ Ertesi gün çıkan gazetelerde Enver Paşa’nın durumuyla ilgili bir bilgi karmaşası oluşmuştu. 19 Ağustos’ta Moskova’dan edinilen bilgiler ışığında Enver Paşa’nın öldüğünü yazan gazeteler, 20 Ağustos’ta bu bilginin Türkistan’dan henüz

¹⁰⁷ “Enver Pacha aurait ete Tue”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3; “Mort d’Enver Pacha”, *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.2; “Enver Pacha meurt en Combattant les Soviets”, *L’Humanite*, 19 Ağustos 1922, s.3; “Enver Pacha aurait ete Tue”, *L’Ouest Eclair*, 19 Ağustos 1922, s.2; “Enver Pacha a ete Tue en Combattant les Bolcheviki”, *Le Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁸ “Bruit de l’Assassinat d’Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰⁹ “Enver Pacha Tue”, *L’Action Française*, 19 Ağustos 1922, s.2.

doğrulanamadığını yazmışlardı. Enver Paşa'nın ölmemiş olabileceği yönündeki şüpheler, kendisinin henüz 15 ağustosta hayatta olduğu ve bu söylentilerin yaşandığı iddia edilen ülkeden çok uzakta olduğu öne sürülmüştü.¹¹⁰

L'Action Française'nin 20 Ağustos 1922 tarihli nüshasında “*Enver Paşa'nın Yaşamı ve Ölümü*” başlıklı, imzasız bir yazı kaleme alınmıştı. Enver Paşa'ya bu yazıda “Büyük Maceracı” sıfatı verilmiş, kendisinin bu kısa kariyerinin Pierre Benoit¹¹¹'in kalemini cezbedecek kadar garip bir roman olduğu ifade edilmişti. Doğu entrikalarının, gizemli devrimlerin, mason locasının, jakoben kulübünün, batılı parlamentonun ve savaşla bezenen bu garip romanın karakterlerinden Talat ve Cemal Paşalardan sonra Enver Paşa'nın da öldüğü yazılmıştı. Enver Paşa'nın doğumundan başlayarak kısa hayat hikayesinin yer aldığı bu yazıda, yıldızının ilk olarak Resne'de Sultan Abdülhamid'e başkaldırmasıyla II. Meşrutiyet'in ilan edilmiş sürecinde parladığı vurgulanmıştı. 27 yaşında, Jöntürkler arasında bir idol olarak parlamış ve Berlin'e askeri ataşe olarak gönderilmişti. 1912'de Trablusgarp'ta tüm askeri niteliklerini ortaya koymuş, 1913'teki Babiali Baskını'nın ve Harbiye Nazırı Nazım Bey'in öldürülmesinin planlayıcısı olmakla suçlanmıştı. Saraya damat olmasıyla birlikte Erkan-ı Harbiye Reisi ve Harbiye Nazırı olan Enver Bey'in, 1914 yılında Almanya'yla ortak bir dava oluşturmak adına Fransa'ya karşı düşmanca tavır sergilediği ifade edilmişti. Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine Enver Paşa'nın İstanbul'dan kaçtığını yazan gazete, kendisinin entrikalara bu sefer de doğuda devam ettiğini yazmıştı. Gazeteye göre; Enver Paşa kendini önce Bolşeviklerin hizmetine sunmuş, daha sonradan bunu inkâr etmişti. Belki de İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Mustafa Kemal'e karşı kullanılmıştı. Son zamanlarda ise Kafkasya'da Bolşeviklere karşı tertip edilen ayaklanmalara katıldığından bahsedilmişti. Yazı şu cümleyle son bulmuştu: “*Defalarca meydan okuduğu*

¹¹⁰ “Enver Pacha est-il Mort?”, *La Liberte*, 20 Ağustos 1922, s.1; “Le Mort d'Enver Pacha n'est pas Confirmee”, *Excelsior*, 20 Ağustos 1922, s.5; “Enver Pacha est-il Mort?”, *Le Gaulois*, 20 Ağustos 1922, s.3; “L'Assassinat d'Enver Pacha?”, *La Croix*, 20 Ağustos 1922, s.2; “Quel est le Sort d'Enver Pacha?”, *Le Figaro*, 20 Ağustos 1922, s.3

¹¹¹ 1886-1962 yılları arasında yaşamış ünlü Fransız roman yazarı ve Fransız Akademisi üyesi. *L'Atlantide* (1919), *La Chatelaine du Liban* (1924) gibi Cezayir'de, Lübnan'da geçen askeri romanlar yazdı. 1924 yılında *Le Journal* muhabiri olarak Türkiye'de çalıştı. Kendini sağcı olarak tanımlayan Benoit, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti karşıtı yazılar yazan Maurice Barres'in yazarlığından ilham aldı. Kaynak için bkz.: Pierre Benoit, *The Queen of Atlantis*, Bison Books, 2014.

ölüm, onu yiyip bitiren hırsını söndürmeye gelmemiş olsaydı, Türkistan imparatoru olabilirdi.”¹¹²

L'Humanite' de yayınlanan “*Enver Paşa'nın Türkistan'daki Macerası*” başlıklı yazıda Enver Paşa'nın Orta Asya'da yaptıkları anlatılmıştı. 1 Ağustos 1922'de Buhara'ya ulaştığı belirtilen Enver Paşa ilk iş olarak çok sayıda göçebe eşkiyayı kendi yönetimi altında gruplandırmakla ilgilenmişti. Bolşevizmin ajanlarından oluşan Buhara Hükümeti'ne teslim olmuş; Türkistan'daki isyan hareketleriyle ilgili stratejik demiryolu köprülerinin yıkıldığı, yeni bir Müslüman devletin kurulduğu gibi kışkırtmaya yönelik yalan haberler yaydığı öne sürülmüştü. Ticaret özgürlüğü, Merkez Rusya ile ilişkilerdeki özgürlük ve kolaylık, tarım reformu (eski Emirlerin ve ileri gelen diğer şahsiyetlerin topraklarının köylüler arasında pay edilmesi), zemini olumlu şekilde hazırlamıştı. Sovyetlerin tekstil, kâğıt, deri ve sabun üreten dört fabrikayı tüm araçlarıyla Buhara Cumhuriyeti'ne bağışlamasıyla, Enver Paşa Moskova'yı sömürgeci politika izlemekle suçlayamaz duruma gelmişti. Kızıl Ordu'nun işgal ettiği bölgelerde yavaş yavaş halkı kurtarmak ve gereksiz kan dökülmesini önlemek adına emin adımlarla ilerlediği belirtilmişti. Bu noktada Afganların da desteklemediği söylenen Enver Paşa'nın Türkistan'da üstlendiği İslami Hareket, küçük Müslüman hükümdarların entrikasına ve yol eşkiyalığına dönüştüğü öne sürülmüştü.¹¹³

İlerleyen günlerde Fransız basınında Enver Paşa'nın akabetiyle ilgili çelişkili haberler çıkmaya devam etmişti. *Le Matin*, Bolşevik kaynaklarının beyan ettiği gibi Enver Paşa'nın Hazar Denizi kıyısındaki Novo-Petrovsk'ta öldürüldüğü haberinin aksine, geçen Çarşamba Kuban Cumhuriyeti'ndeki Novo-Alexandrovsk'ta sağlıklı bir şekilde görüldüğünü yazmıştı.¹¹⁴ *Excelsior* ise Bakü'den aldığı bilgilere dayalı olarak yayınladığı haberde, ölüm haberinin gazetelerde yayınladığı gün Enver Paşa'nın Buhara'yla ilgili meselelerin çözümü için gerçekleşen konferansa başkanlık ettiğini ileri sürmüştü.¹¹⁵ *Le Gaulois* tüm bu asılsız iddiaları daha da ileri götüren bir haber yapmıştı. “Doğu Sorunu” başlığı altında, Anadolu'dan gelen haberlerin toplu olarak verildiği bu sütunda Enver Paşa'yla ilgili olarak şu ifadeler yer almıştı: “*Büyük kışkırtıcı Enver Paşa hayatta ve ölümüne dair tüm söylentiler asılsız görünüyor. Roma'dan gelen telgraflara göre; İtalya'nın başkentinde Enver ve*

¹¹² “La Vie et la Mort d'Enver Pacha”, *L'Action Française*, 20 Ağustos 1922, s.2.

¹¹³ “L'Aventure d'Enver Pacha au Turkestan”, *L'Humanite*, 20 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁴ “Enver pacha qu'On Disait Mort Serait dans le Kouban”, *Le Matin*, 23 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁵ “Enver Pacha est Toujours Vivant”, *Excelsior*, 24 Ağustos 1922, s.5.

Mustafa Kemal'in temsilcileri Küçük Asya'daki ortak eylemin detaylarını kesinleştirmek için görüşmelerde bulunuyorlar."¹¹⁶ *Le Petit Parisien*'in İstanbul'dan edindiği bilgiye göre, Enver Paşa'nın hayatta olduğu ve hatta eşinin Enver Paşa'dan 22 Ağustos tarihli bir mektup aldığı, bu mektupta sağlığının iyi olduğunu belirttiği ifade edilmişti.¹¹⁷ 29 Ağustos tarihli bazı gazetelerde, Enver Paşa'nın öldüğünün Ankara Hükümeti tarafından açıkça yalanlandığını tek cümleyle bildiren kısa haberler yayınlanmıştı.¹¹⁸

Fransız gazetelerinde Enver Paşa'nın yaşadığına dair haberler 1922 yılının Eylül ayında da devam etmişti. Örneğin; *Le Journal*, Kızıl Ordu'nun Buhara cephesinde taarruz başlattığını ve Enver Paşa'nın epey asker toplayarak direnişte hazırlandığını iddia etmişti.¹¹⁹ Aynı gün yayınlanan *Le Matin*'de Bolşeviklerin taarruzu üzerine Enver Paşa'nın hızla doğuya çekildiğini yazmıştı.¹²⁰ *L'Homme Libre*'nin İstanbul'a dayandırdığı bir haberde, Enver Paşa'nın Sovyetlerle uzlaşmak adına masaya oturacağı öne sürülmüştü.¹²¹ *Le Populaire* ise Enver Paşa'nın Moskova Yönetimi'ne ultimatö verdiğini yazmıştı. Enver Paşa, Moskova'ya iletmesi için Kafkas Cumhuriyetleri'nin Başkanı Neriman Nerimanov'a verdiği iddia edilen ultimatö şöyleydi: "Ben Buhara, Hive ve Türkistan halklarının isteğiyle bağımsızlıklarının Rusya tarafından tanınmasını ifade etmekte sorumluyum. Yüksek Konsey, Sovyet Hükümeti'nden 15 gün içerisinde Kızıl Ordu'yu Buhara, Hive ve Türkistan'dan çekmesini istemektedir. Bu koşulların kabul edilmesi halinde tutuklular serbest bırakılacaktır. Lütfen Kızıl birlikler ile Müslüman halkların orduları arasında yaşanabilecek bir silahlı çatışmadan kaçınılması için Savaş Komiseri Troçki'ye ve Başkomutan Kamenev'e yukarıda belirtilen bölgelerin boşaltılması gerektiğini bildiriniz. Eğer Sovyet Hükümeti Müslüman halkların halk komiserlerinin ve Moskova propagandacılarının zulmünden kurtulma isteklerini dikkate almazsa, Yüksek Konsey iki hafta içinde hareket özgürlüğüne kavuşacaktır."¹²²

¹¹⁶ "Le Conflit Oriental", *Le Gaulois*, 26 Ağustos 1922, s.5

¹¹⁷ "Enver Pacha est Bonne Sante", *Le Petit Parisien*, 27 Ağustos 1922, s.3; "Enver Pacha n'est pas Mort", *L'Humanite*, 27 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁸ "Le Mort d'Enver Pacha Formellement Dementie", *Le Figaro*, 29 Ağustos 1922, s.3; *Le Gaulois*, 29 Ağustos 1922, s.3; "La Mort d'Enver Pacha Dementie Formellement", *Le Populaire*, 29 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁹ "Les Soviets contre Enver Pacha", *Le Journal*, 14 Eylül 1922, s.3.

¹²⁰ "L'Armee d'Enver Pacha Aurait Subi un Serieux Revers", *Le Matin*, 14 Eylül 1922, s.3.

¹²¹ "Des Negotiations auront Lieu Entre les Soviets et Enver Pacha", *L'Homme Libre*, 21 Eylül 1922, s.1.

¹²² "Un Ultimatum d'Enver Pacha a Moscou", *Le Populaire*, 28 Eylül 1922, s.3.

Enver Paşa'nın yaşadığının da ötesinde, ifa ettiği işler, aldığı rollerle ilgili türlü haberler Fransız gazetelerinde yer almaya bir müddet daha devam etmiştir. Bunlardan biri de *L'Intransigeant*'ta çıkan, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın ortak hareket ettiklerine dair haberdır. Berlin'den edinilen habere göre, Mustafa Kemal Paşa'yla Enver Paşa'nın ittifak yaptıkları ve bu habere Moskova'daki siyasi çevrelerin çok şaşırtdıkları ifade edilmişti. Bu ittifak gereğince Mustafa Kemal Paşa Küçük Asya'yı elde edecek, Enver Paşa ise İran'ı kendisine ayıracaktı.¹²³ Son olarak 13 Kasım 1922 tarihinde yayınlanan *Le Journal* ve *Le Gaulois* isimli gazeteler üst düzel bir Türk yetkilinin, Enver Paşa'nın Afganistan'da öldüğünü belirttiğini yazmışlardı.¹²⁴

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesinin kararını veren isimler olarak görülen Talat, Cemal ve Enver Paşalar, savaş boyunca Fransız basını tarafından eleştirildikleri gibi hayatlarını kaybettiklerinde de Fransız basınının eleştirisine tabi olmuşlardır. Fransız gazetelerinin bu üç önemli şahsiyetin vefatından sonra geliştirdiği ortam söylem, İtilaf Devletleri'nin en uzlaşmaz düşmanları ve Almanları İstanbul'a yerleştirenler olduğu görülmektedir. Fransız basını Talat Paşa'yı, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere ve Yunanlara zulmeden bir lider olarak nitelendirmiştir. Salomon Teilirian'ın gerek yargılanması gerekse beraat etmesiyle ilgili yok denecek kadar az ve yorumsuz haberlerin çıktığı görülmüştür.

Fransız gazeteleri Cemal Paşa'yla ilgili olarak, Birinci Dünya Savaşı öncesinde kendisini Fransız sempatanı olarak gösterdiğini ancak savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti'ni Almanların yanında savaşa sokanlardan biri olarak yer aldığını yazmışlardı. Fransa'dan Osmanlı Devleti adına aldığı borçlarla Almanlardan savaş gemileri aldığı da öne sürülmüştü. Savaş boyunca Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan halkların uğradığı iddia edilen zulmün sorumlularından biri olarak nitelendirildiği gibi Suriye ve Filistin Cephesi'nde görevliyken halka ettiği zulmün halen unutulmadığı iddialarıyla eleştirilmişti.

¹²³ "Kemal et Enver", *L'Intransigeant*, 02 Ekim 1922, s.1.

¹²⁴ *Le Gaulois*, 13 Kasım 1922, s.3; "Enver Pacha aurait ete Tue", *Le Journal*, 13 Kasım 1922, s.3.

Fransız basını diğer ülkelerin basınında da olduğu gibi Enver Paşa'nın ölüm haberini bir müddet verememişti. Bunda elbette Enver Paşa'nın öldüğünün tam olarak tespit edilememesinin ve dönemin haberleşme ağının kısıtlılığının payı vardı. Ancak gazetelerin ölüm haberini vermesinden sonra, Fransız basınında konuyla ilgili bilgi kirliliği meydana gelmiştir. Daha sonradan Enver Paşa'nın ölmediğine dair haberler çıktığı gibi halen çeşitli faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin haberler çıkmıştır. Bu bilgi kirliliği yaklaşık üç ay boyunca sürmüş ve Enver Paşa'nın öldüğü haberi kesin olarak 13 Kasım 1922 tarihinde, çeşitli gazetelerde verilebilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Excelsior

Journal des Debats

La Croix

L'Action Française

La Liberte

Le Figaro

Le Gaulois

Le Journal

L'Homme Libre

Le Matin

Le Petit Journal

Le Petit Parisien

Le Populaire

Le Radical

Le Temps

L'Humanite

L'Intrasigeant

Paris Midi

II. Kitaplar

Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

ARSLAN, Emir Şekip, *Sürgünde Üç Ölüm: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

BARDAKÇI, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

_____, *İttihatçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, K.4, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

- ÇAVDAR, Tevfik, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1984.
- ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- _____, *Komitenin Ruhu: Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1961.
- FITZHERBERT, Margaret, *The Man who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, London, 1983.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Basımevi, Ankara, 2001.
- KANDEMİR, Feridun, *Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6, Günen Yayınevi, İstanbul, 1963.
- ORBAY, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018.
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- PEUKERT, Detler, *The Weimar Republic*, Penguin Books Ltd., London, 1993.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.
- ŞAKİR, Ziya, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, C.3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- ŞIRACIYAN, Arşavir, *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2006.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- ÜNAL, Şeref, *Salomon Teilirian Davası -Talat Paşa Suikastı-*, Ufuk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2004.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *Talat Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

III. Makaleler

- BAYKAL, Hülya, "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *ATAM Dergisi*, C.5, S.14, Mart 1989.
- ÇALIK, Ramazan, ATAR, Zafer, "Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası", *Türk Yurdu*, S.225, Mayıs 2006.
- ÇOLAK, Mustafa, "Talat Paşa Davası Kararına Berlin'deki Müslümanların Tepkisi ve Alman Hükümeti'nin Tutumu", *ATAM Dergisi*, C.21, S.63, 2005.

KANDEMİR, Feridun, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", *Yedigün Dergisi*, S.73, Ağustos 1934.

PERİNÇEK, Mehmet, "Cemal Paşa'nın Ölümüne Dair Yeni Bir Belge: Çiçerin'in Stalin'e Önerisi", *Teori*, Ocak 2017.

SARINAY, Yusuf, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)", *ATAM Dergisi*, C.23, S.67-68-69, Kasım 2007.

SOYTÜRK, Mete, "İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar?", *Popüler Tarih*, S.63, Kasım 2005.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, C.44, S.174, Nisan 1980.

IV. Tezler

ARTUÇ, Nevzat, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005.

ASLAN, Ahmet, *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010.

KIRIŞMAN, Mustafa, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fransız Kamuoyu*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2021.

